

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.55>

ZRÓŻNICOWANIE STANDARDÓW DOWODOWYCH W POSTĘPOWANIU ADMINISTRACYJNYM

Anna Stojan

student studiów magisterskich, wydział prawa administracyjnego i finansowego,

Uniwersytet Narodowy Akademii Prawa w Odesie (Odesa, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0001-9176-5516

Anna_Stoyan@ukr.net

Adnotacja. Wdrożenie kategorii standardów dowodowych w procesie administracyjnym spowodowało konieczność poszukiwania podstaw i przypadków stosowania każdego z jej rodzajów, w szczególności „bilansu prawdopodobieństw”, „dowodu jasnego i przekonującego” oraz „ponad wszelką wątpliwość”. Tym samym, biorąc pod uwagę znaczną liczbę kategorii spraw administracyjnych oraz możliwe przypadki wyboru niewłaściwego standardu dowodu przy ocenie wystarczalności całego zbioru właściwych, rzetelnych, dopuszczalnych dowodów w ich relacji, konieczność sformułowania podstaw za stosowanie każdego ze standardów dowodowych w celu zapewnienia jednolitości praktyki sądowej i harmonijnego rozwoju całego systemu sądownictwa. **Celem artykułu** jest kształtowanie wiedzy na temat podstaw i przypadków stosowania standardów dowodowych przy ocenie dowodów w procesie administracyjnym. W badaniach stosowano metody ogólnonaukowe, w tym analizę, syntezę, indukcję, dedukcję, abstrakcję, konkretyzację, analogię, metodę budowania hipotez oraz metodę systemowo-strukturalną. Stosowano także szereg metod specjalnych: metodę hermeneutyczną rozumienia i interpretacji normatywnych aktów prawnych; terminologiczne i systematyczne metody charakteryzowania pojęcia standardów dowodowych i przypadków ich stosowania; metoda funkcjonalna przyczyniła się do identyfikacji funkcji i roli standardów dowodowych dla różnych kategorii spraw administracyjnych.

Logika prezentacji badanego materiału. Ustalono, że standardy dowodowe są wplecione w doktrynę postępowania administracyjnego. Udowodniono, że system standardów dowodowych podlegający zastosowaniu w procesie administracyjnym należy podzielić na trzy typy, z których każdy podlega zastosowaniu w przypadkach przewidzianych przez prawo. Ustalono, że dla celów procesu administracyjnego: „bilans prawdopodobieństw” jest typowym standardem dowodu, który należy stosować domyślnie; „jasny i przekonujący dowód” to typowy podwyższony standard cywilny mający zastosowanie, gdy strona niewładna udowodni, że skutki postępowania będą bardziej (istotnie) uciążliwe niż zwykle; „ponad wszelką wątpliwość” to najwyższy standard stosowany w sprawach o konsekwencjach karnych.

Słowa kluczowe: postępowanie administracyjne, ocena dowodów, standardy dowodowe, bilans prawdopodobieństw, dowody jasne i przekonujące ponad wszelką wątpliwość, skutki prawne.

DIFFERENTIATION OF STANDARDS OF PROOF IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

Anna Stoyan

Graduate Student, Department of Administrative and Financial Law,

Odesa Law Academy National University (Odesa, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-9176-5516

Anna_Stoyan@ukr.net

Abstract. The implementation of the category of standards of proof in the administrative process necessitated the search for grounds and cases of application of each of its types, in particular «balance of probabilities», «clear and convincing evidence» and «beyond a reasonable doubt». Thus, taking into account the significant number of categories of administrative cases and possible cases of choosing an inappropriate standard of proof during the assessment of the sufficiency of the entire set of proper, reliable, admissible evidence in their relationship, the need to form the grounds for applying each of the standards of proof in order to ensure the uniformity of the judicial practices and harmonious development of the entire judicial system. The purpose of the article is the formation of knowledge about the grounds and cases of application of evidentiary standards during the evaluation of evidence in the administrative process. During the research, general scientific methods were used, including analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, concretization, analogy, the method of building hypotheses, and the system-structural method. A number of special methods were also used: the hermeneutic method for understanding and interpreting normative legal acts; terminological and systematic methods for characterizing the concept of standards of proof and cases of their use; the functional method contributed to the identification of the function and role of the standards of proof for various categories of administrative cases.

The logic of presenting the researched material. It was established that the standards of proof are woven into the administrative procedural doctrine. It is proved that the system of standards of proof, which is subject to application in the administrative process, should be differentiated into three types, each of which is subject to use in cases provided for by law. It is settled that for purposes of the administrative process: «balance of probabilities» is the typical standard of proof to be applied by default; «clear and convincing evidence» is a typical heightened civil standard that applies when the non-powerful party proves that the consequences of the proceedings will be more (substantially) burdensome than usual; «beyond a reasonable doubt» is the highest standard applied in cases of criminal-like consequences.

Key words: administrative proceedings, evaluation of evidence, standards of proof, balance of probabilities, clear and convincing evidence, beyond a reasonable doubt, legal consequences.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Анна Стоян

*аспірантка, кафедра адміністративного та фінансового права,
Національний університет «Одеська юридична академія»; Одеса, Україна;*

<https://orcid.org/0000-0001-9176-5516>

Anna_Stoyan@ukr.net

Анотація. Імплементація категорії стандартів доказування в адміністративний процес зумовила необхідність пошуку підстав та випадків застосування кожного з її видів, зокрема «балансу вірогідностей», «зрозумілих та переконливих доказів» та «поза розумним сумнівом». Так, зважаючи на значну кількість категорій адміністративних справ та можливі випадки вибору неналежного обставинам стандарту доказування під час оцінки достатності усієї сукупності належних, достовірних, допустимих доказів у їх взаємозв'язку, набирає актуальності потреба формування підстав застосування кожного з стандартів доказування, аби забезпечити одноманітність судової практики та гармонійний розвиток усієї судової системи. **Метою** статті є формування знання про підстави та випадки застосування стандартів доказування під час оцінки доказів в адміністративному процесі. Під час дослідження були використані загальнонаукові методи, серед яких аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, конкретизація, аналогія, метод побудови гіпотез, системно-структурний метод. Також застосовувався ряд спеціальних методів: герменевтичний метод задля розуміння і тлумачення нормативно-правових актів; термінологічний та системний методи задля характеристики поняття стандартів доказування та випадків їх використання; функціональний метод сприяв виявленню функції та ролі стандартів доказування для різних категорій адміністративних справ.

Логіка уявлення дослідженого матеріалу. Встановлено, що стандарти доказування вплетені у адміністративну процесуальну доктрину. Доведено, що система стандартів доказування, яка підлягає застосуванню в адміністративному процесі має бути диференційована на три види, кожен з яких підлягає використанню у передбачених законом випадках. Закріплено, що для цілей адміністративного процесу: «баланс вірогідностей» є типовим стандартом доказування, який має застосовуватися за замовчуванням; «зрозумілі та переконливі докази» є типовим підвищеним цивільним стандартом, який застосовується, коли невідна сторона доведе, що наслідки розгляду справи матимуть для неї більш (істотно) обтяжливий характер, аніж зазвичай; «поза розумним сумнівом» є найвищим стандартом, який застосовується у випадках наявності наслідків тотожних кримінальним.

Ключові слова: адміністративне судочинство, оцінка доказів, стандарти доказування, баланс вірогідностей, зрозумілі та переконливі докази, поза розумним сумнівом, правові наслідки.

Вступ. Глобалізаційні процеси у світі унеможливають збереження тотальної автентичності правових систем. Різноманітні правові елементи (галузі, інститути, норми тощо) виникають, переміщуються та видозмінюються внаслідок діалогу правових культур. Яскравим прикладом взаємодії, що збільшує ступінь узгодженості правових конструкцій в різних державах - є взаємодія національних та міжнародних правових систем (Чистякова, 2018: 385).

Високий ступінь інтеграції та гармонізації правових інструментів спостерігається серед європейських держав. Рада Європи проголосила своєю метою досягнення тіснішого єднання між її членами, зокрема шляхом забезпечення і розвитку прав людини та основоположних свобод, що відобразилося у створенні Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) від 1950 р. Вказаний нормативно-правовий акт є договором між державами, який започаткував європейський комплекс наднаціонального контролю за дотриманням основоположних прав і свобод людини (Ляшенко, Добровінський, 2020: 362). Конвенція не лише закріпила найбільш загальні правові положення щодо переліку природних прав людини, а й водночас заснувала механізми їх захисту через можливість звернення до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд). Внаслідок виявлення факту порушення положень Конвенції Суд надає їм відповідні тлумачення, які в подальшому мають загальнообов'язкове значення для всіх країн-учасниць. Хоча загальнообов'язковість в даному випадку не є безумовною, а може втрачати своє значення внаслідок зміни власної судової практики, якщо остання є нечіткою (uncertain) або потребує подальшого розвитку, з тим щоб метою такого розвитку було збільшення меж захисту, гарантованих ЄКПЛ (Case of Herrmann v. Germany). Водночас, акти правотлумачення, що реалізуються на основі ряду принципів, неодмінно призводять до зближення правових систем країн-учасниць, які зобов'язані наслідувати сформовані положення практики Суду.

Одним із важливих принципів правотлумачної діяльності ЄСПЛ є «принцип автономного тлумачення», що застосовується для усунення двозначності у сприйнятті окремих термінів з огляду на наявні відмінності у правових системах держав-учасниць Конвенції. Даний принцип нівелює семантико-юридичні особливості розуміння та застосування правових конструкцій у різних країнах, дозволяючи створити власний термінологічний словник Суду (Letsas, 2004: 281). В результаті, оновлені терміни, в контексті автономного тлумачення, повинні братися до уваги країнами-членами Ради Європи, що неодмінно призводить до змін в національному законодавстві та судовій практиці відповідної держави. Одним з таких термінів є «стандарти доказування», а також його види «баланс вірогідностей» та «поза розумним сумнівом», що застосовуються в практиці ЄСПЛ, зумовлюючи необхідність дослідження підстав та випадків застосування їх і у вітчизняній адміністративній процесуальній доктрині.

Завдання, які необхідно виконати аби досягти поставленої мети: 1) визначити систему стандартів доказування для цілей адміністративного процесу; 2) диференціювати підстави та умови застосування кожного із видів стандартів доказування в адміністративному процесі; 3) сформулювати критерії такого застосування.

Дослідження теми стандартів доказування широко представлено в роботах зарубіжних авторів, серед яких: Т. Мулрейн (Mulrine, 1997: 225), Р. Мідоу, М. Редмейн (Redmayne, 1999:2020), В. Твінінг (Twining, 2006: 350). Узагальнюючи варто вказати, що наявні дослідження направлені на пошук словесної форми вираження кожного зі стандартів доказування та визначення їх ключових характеристик. Водночас, вітчизняна процесуальна доктрина містить різний відсотковий рівень розроблення стандартів доказування. Так, цивільний та господарський процеси України наразі мають фрагментарні наукові розвідки у вигляді тезисів та статей окремих науковців Б.П. Ратушної, Ю.Ю. Рябченка, І.О. Бута, Л.В. Мелеха, Н.В. Теремцової. Адміністративне процесуальне право України також знаходиться на початковій стадії розроблення поняття стандартів доказування та ґрунтується переважно на базових положеннях доктрини по теорії доказування, серед яких фундаментальні праці таких вчених як С.В. Ківалов та А.Ю. Осадчий, присвячені адміністративно – процесуальному доказуванню; Є.О. Яковенко, який розглянув можливість та умови застосування адміністративними судами стандарту «поза розумним сумнівом» та Є.М. Смичка, який відстоює позицію використання найвищого стандарту доказування у податкових спорах. В свою чергу, доктрина кримінального процесу представлена найбільш широким колом фундаментальних наукових розвідок щодо поняття стандартів доказування та, зокрема, найвищого з них – «поза розумним сумнівом», серед яких фундаментальне значення мають праці наступних науковців: І.В. Гловок, що досліджувала загальні питання доказування; А.С. Степаненка, який розробляв поняття стандартів доказування та, зокрема, найвищого з них – «поза розумним сумнівом»; В.Г. Крет, яка вдосконалила доктринальне визначення «стандарту доказування» внаслідок виявлення притаманних йому ознак: об'єктивності, соціальної зумовленості, динамічності, системності та загальнообов'язковості; Х.Р. Слюсарчук, яка надала авторське формулювання стандарту доказування, зокрема як якісної та кількісної складової частини доказування та запропонувала широке і вузьке розуміння такої категорії.

Існуючі відмінності у рівні розроблення проблематики стандартів доказування у вищезазначених галузях права можливо пояснити через нормативне закріплення, а точніше момент появи стандарту доказування у профільному законі. Найпершим стандартом доказування, що отримав нормативне закріплення у ч.2 ст.17 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) є стандарт «поза розумним сумнівом», як поріг впевненості, якого повинен досягнути суддя аби призначити покарання у вигляді позбавлення волі [39]. Згодом, а саме у 2019 році, Господарський процесуальний кодекс України (далі – ГПК України) отримав трансформовану назву ст.79 «Вірогідність доказів», яка за змістом відповідає стандарту доказування «вірогідність доказів» або «баланс вірогідностей», вимагаючи співставляти судом «версії» сторін [40]. У Постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 25 червня 2020 року у справі № 924/233/18 мова йде про те, що стандарт доказування «вірогідності доказів», на відміну від «достатності доказів», підкреслює необхідність зіставлення судом доказів, які надає позивач та відповідач.

На відміну від КПК України та ГПК України, в яких закріплено, так би мовити, типовий стандарт доказування для всієї галузі, у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – КАС України) та Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України) наразі можна констатувати фіксацію на нормативному рівні стандарту доказування «баланс вірогідностей» принагідно лише однієї категорії справ. Так, ЦПК України у ч.4 ст. 89 закріпив стандарт доказування «баланс вірогідностей» щодо справ про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, виклавши його у формулюванні: «суд виносить рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно з сукупністю доказів іншої сторони» [45]. Водночас, КАС України був доповнений ч.6 ст. 283¹, яка містить наступне правило: «суд ухвалює рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно із сукупністю доказів іншої сторони» [46]. Таким чином, можна констатувати перехід від позитивного стандарту доказування (існуючого на практиці) до нормативного (закріпленого у профільних законах), що потребує створення надійної теоретичної бази для подальшого впровадження означеної категорії та всіх її складових елементів.

Матеріал і методи досліджень. Методологічною основою проведеного дослідження є поєднання теоретичного та практичного підходів, в рамках яких застосовувались загальнонаукові та спеціально-наукові методи наукового пізнання, обраних із урахуванням мети і завдань дослідження, його об'єкта та предмета. За допомогою діалектичного методу поглиблено понятійний апарат, з'ясовано сутність та ознаки стандарту доказування. Формально-юридичний та логіко-семантичний методи дали змогу визначити необхідний термінологічний інструментарій, зокрема «стандарту доказування». Аналітичний метод застосовувався в частині вивчення наукової літератури, узагальнення окремих позицій вчених, дослідження судової практики та формулювання висновків і пропозицій. За допомогою герменевтичного методу було здійснено тлумачення положень адміністративного процесуального законодавства та аналіз наукових позицій учених, що надало розуміння стандарту доказування як міжгалузевої категорії, окресливши випадки використання кожного із видів стандарту залежно від правових наслідків. Історичний метод використовувався при формуванні уявлення про часові рамки та передумови поширення стандарту доказування в різних країнах та між процесуальними галузями України. Логіко-нормативний та метод теоретико-правового регулювання використовувався для формулювання доповнень до чинного законодавства України, що дозволяють дозволити сформулювати та обґрунтувати пропозиції, спрямовані на вдосконалення.

Теоретичною основою дослідження є праці вітчизняних і зарубіжних учених з філософії, історії, психології, теорії права, адміністративного, кримінального, кримінального процесуального, цивільного процесуального, господарського процесуального права, адміністративного процесуального права та інших юридичних наук. Нормативну основу дослідження становлять пам'ятки адміністративного процесуального права, які застосовувалися на українських землях, акти чинного законодавства України, законодавства зарубіжних держав (США, Австралія, Канада, Нова Зеландія, СК) та міжнародні договори (Конвенція). Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять рішення вітчизняних адміністративних судів, рішення міжнародних судових інстанцій ЄСПЛ.

Наукова новизна одержаних результатів. В рамках поточного дослідження запропоновано використання трьох стандартів доказування, а саме «балансу вірогідностей», «зрозумілі та переконливі докази» та «поза розумним сумнівом» для цілей адміністративного судочинства. Сформовані умови та випадки застосування кожного з видів стандартів доказування залежно від результатів аналізу потенційних наслідків розгляду адміністративної справи для кожної зі сторін.

Результати та їх обговорення. Повертаючись до витоків стандартів доказування, необхідно вказати, що ЄСПЛ також зазнає впливу інших правових культур, що, зокрема, виражається у впровадженні юридико-правових конструкцій країн англо-американської системи права. Суд, задля реалізації ст.6 ЄКПЛ, передбачив необхідність використання стандартів доказування при оцінці доказів як умови дотримання права на справедливий суд. Стандарти доказування є категорією, що бере виток з країн континентальної системи права, вимагаючи від судді прийняти рішення лише після досягнення певного порогового рівня впевненості. Необхідний рівень впевненості виражається в існуванні двоступеневої або триступеневої системи стандартів доказування.

Так, в деяких країнах, наприклад у Сполученому Королівстві, Австралії, Новій Зеландії, загальною визначеною є застосування двох видів стандартів доказування для прийняття підсумкових рішень – цивільного «баланс вірогідностей» та кримінального «поза розумним сумнівом». Водночас, у Сполученому Королівстві цивільний стандарт доказування сприймається як «гнучкий» відповідно до тяжкості зробленого твердження [6, р. 367], а гнучкість полягає не у самій ймовірності, а в силі або якості доказів, які надаються [7, р. 109]. В інших країнах, зокрема у США і Канаді, використовуються 3 види стандартів доказування. Так, у США закріплені «баланс вірогідностей» як найнижчий цивільний стандарт доказування, проміжний стандарт «зрозумілі та переконливі докази» та найвищий кримінальний стандарт «поза розумним сумнівом».

Цивільний стандарт доказування «баланс вірогідностей» вимагає впевнитися, що певна подія «більш вірогідно мала місце, аніж ні» або на рівні переконання «50%+1». Вчений К.М. Clermont, вказує, що цивільний стандарт застосовується для мінімізації очікуваної вартості помилки, якщо помилка щодо позивача є такою самою дорогою, як помилка щодо відповідача (Clermont, 2002: 256). Проміжний стандарт доказування «зрозумілі та переконливі докази» стосується певних питань у спеціальних ситуаціях (Clermont, Sherwin, 2002: 251), займаючи проміжне положення між стандартами доказування «баланс ймовірностей» і «поза розумним сумнівом». Такий стандарт є більш «суворішим/вибагливішим» за стандарт доказування «перевага доказів», проте не таким вибагливим, як стандарт доказування «поза розумним сумнівом» (Степаненко, 2017: 14-15). У процентному вираженні він вимагає досягти впевненості на рівні «70%+1» аби ухвалити справедливе рішення у справі. Найвищий стандарт доказування «поза розумним сумнівом» є типовим для кримінального процесу і визначається як високий ступінь впевненості у винуватості обвинуваченого, використовуються задля мінімізації допущення помилкового засудження (Raymond, 1999: 469). Рівень переконання судді в даному випадку повинен досягти позначки «90% і вище».

Повертаючись до аналізу судових рішень ЄСПЛ можна стверджувати, що в його практиці активно використовуються саме два стандарти доказування: баланс вірогідностей «balance of probabilities» та поза розумним сумнівом «beyond reasonable doubt». Крім того, пропонується певна схема їх застосування, що зводиться до використання вищого стандарту у кримінальних спорах, а нижчого у цивільних (Ringvold v. Norway, 2003), уникаючи свавільного та необґрунтованого завищення або заниження відповідного стандарту. Отже, зазначені стандарти доказування Суд поширює на спори щодо прав та обов'язків цивільного характеру або кримінального обвинувачення. Водночас ЄСПЛ у своїх рішеннях вказав, що термін «кримінальне правопорушення», що міститься у статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції, має автономне значення і охоплює суворі за своїми наслідками види адміністративних стягнень, до яких належить адміністративний арешт та значні адміністративні штрафи. Таким чином, ЄСПЛ вирішує питання належності певних правовідносин до кримінальних в силу їх «змістовного», а не «формального» поняття (Степаненко, 2017: 87).

Зважаючи на вищезазначене можна стверджувати, що адміністративне процесуальне право України повинно оперувати щонайменше 2 стандартами доказування при оцінці доказів задля дотримання права на справедливий суд. Таке зобов'язання виникло в Україні внаслідок підписання Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 року та прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року, який закріпив обов'язковість для виконання Україною рішень ЄСПЛ.

Втім, враховуючи те, що Суд прямо не зобов'язує країн-учасниць включати у свою правову систему лише два стандарти доказування, те, що правова природа відносин, які вирішуються Судом та адміністративними судами України відрізняється за предметним і суб'єктивним складом і останні об'єктивно мають

більш розгалужену систему, то цілком логічною і необхідною є ініціатива по формуванню тріступеневої системи стандартів доказування для цілей адміністративного судочинства. При чому, така система повинна бути створена із врахуванням позитивного досвіду країн автентичного походження досліджуваної категорії. Тому, видами інструментів оцінки доказів (стандартів доказування), які повинні слугувати потребам адміністративного судочинства мають бути «баланс вірогідностей», «зрозумілі та переконливі докази» та «поза розумним сумнівом».

Водночас, стандарти доказування пропонується розуміти як мірило достатності усієї сукупності доказів для судді в кожній конкретній справі, а також як можливість для учасників та сторонніх зацікавлених суб'єктів прослідкувати, що слугувало відправною точкою для ухвалення судового рішення. З іншого боку, стандарти доказування також можуть сприйматися як рівень доказових зусиль, які повинна виконати сторона, аби переконати суддю в існуванні/відсутності фактичних обставин справи. При чому, потреба в стандартах доказування постає саме на етапі з'ясування, чи достатньо досліджених за критеріями належності, допустимості і достовірності доказів у їх взаємозв'язку аби ухвалити законне і справедливе рішення у справі.

Безумовно, система стандартів доказування повинна бути обумовлена особливостями процесуальної галузі права. Так, адміністративне процесуальне право має такі особливості: 1) публічно-правовий характер відносин, що виражається у наявності суб'єкта владних повноважень як обов'язкової сторони правовідносин; 2) предметом судового захисту є суб'єктивні публічні права, свободи, законні інтереси фізичних та юридичних осіб, адміністративно-територіальних утворень та публічні інтереси невизначеного кола осіб і суспільства; 3) змішана форма процесу, що виражена в існуванні галузевого принципу «офіційного з'ясування всіх обставин у справі» (Кротюк, 2013: 7); 4) презумпція правоти заявника в окремих категоріях справ або, інакше кажучи, закріплення тягаря доказування у визначених випадках за суб'єктом владних повноважень (Бандурка, 2019: 78-79); 5) особлива процесуальна форма адміністративного судочинства (порядок здійснення правосуддя), що виражається у наявності процесуальної процедури, відмінної від загальної, яка має специфічні риси, породжені категорією справи, складністю та суб'єктом звернення.

Вищезазначені особливості зумовлюють широке коло різноякісних взаємовідносин, що відображені у Класифікаторі категорій адміністративних справ від 31.10.2013 року. Тому, акцентуючи увагу на варіативності правових наслідків для сторін залежно від категорії справи необхідним є запровадження системи стандартів доказування, яка здатна відобразити усю специфіку та багатоманітність досліджуваних правовідносин.

За загальним правилом, вибір належного стандарту доказування залежно від категорії адміністративної справи повинен здійснюватися після аналізу потенційних наслідків такого рішення для сторони. Так, найвищий стандарт доказування «поза розумним сумнівом» доцільно використовуватися у випадках, коли правові наслідки рішення є тотожні кримінальним. Такий висновок можна зробити аналізуючи розроблені ЄСПЛ «критерії Енгеля», які вимагають від судів враховувати: 1) кваліфікацію правопорушення згідно з національним законодавством; 2) характер правопорушення; 3) суворість покарання, якому обвинувачений ризикує бути підданий. На необхідність застосування «критеріїв Енгеля» (рішення ЄСПЛ у справі «Engel and others v. Netherlands», заява № 5100/71) звертав увагу також Верховний Суд України у Постанові від 8 вересня 2023 року у справі за позовом Управління Пенсійного фонду щодо оскарження штрафу 50 тисяч грн на керівника ГУ ПФУ за невиконання рішення суду № 640/21223/20 (адміністративне провадження № К/990/9827/23) (Бойко, 2006: 59-71).

Апробовуючи зазначені критерії під вітчизняні реалії найвищу практичну цінність для національних правових систем має останній пункт, за яким саме суворість покарання, передбачена санкцією відповідної статті, вказує на потенційні негативні наслідки, що очікують сторону та дозволяє обґрунтовано використати найвищий стандарт доказування за необхідності. З використанням вказаного критерію, 15 травня 2008 р. ЄСПЛ виніс рішення по справі «Надточій проти України» (Рішення, 2008 р.), проаналізувавши характер правопорушення та суворість покарання, прийшов до висновку, що митні правопорушення мають ознаки, притаманні «кримінальному обвинуваченню» у значенні ст. 6 Конвенції, а покарання у вигляді конфіскації завдало значної шкоди особі. У справі «Гурепка проти України» (Рішення, 2010 р.) заявник, на якого судом було накладено адміністративний арешт строком на 7 діб, скаржився на порушення його права на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного вироку. Суд, розглядаючи справу, зважав на суворість санкції, що за суттю була кримінальною, а тому на провадження у справі по цьому адміністративному правопорушенню також поширив гарантії права на справедливий суд (Конвенція, 1997). Верховний Суд внаслідок розгляду скарги Управління Пенсійного фонду щодо штрафу у 50 тисяч гривень на керівника ГУ ПФУ за невиконання рішення суду, прийшов до висновку про необхідність застосовувати у такій категорії справ при визначенні виду та форми адміністративної відповідальності максимальних стандартів доказування через наявний вид та суворість покарання стосовно фізичної особи керівника (штраф у розмірі 50 000 гривень), гарантуючи конституційні принципи рівності та змагальності (Постанова, 2023). Отже, використовуючи один з «критеріїв Енгеля» у національному правовому полі можливо встановити випадки використання кримінального стандарту доказування для цілей адміністративного судочинства, зокрема коли стороні загрожують наслідки у вигляді: конфіскації майна, що завдала значної шкоди особі; значного розміру штрафу; адміністративного арешту.

Однак, безумовно, означені випадки потребують уточнення. Зокрема, не будь-який штраф або конфіскація повинні автоматично вимагати застосування найвищого стандарту доказування, а лише ті, відносно яких сторона стверджує про надзвичайно (неспівмірно) несприятливі наслідки для неї. Отже, аби застосувати

стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у випадку загрози конфіскації майна або накладення штрафу за наслідками розгляду адміністративної справи, невідна сторона спору повинна представити суду докази на підтвердження ризику появи обставин як надзвичайно несприятливих для неї. В названих випадках стандарт доказування «поза розумним сумнівом» має відносний характер і не є жорстко детермінованим. Такий підхід дозволяє врахувати різницю між кримінальним та адміністративним процесами, адже в першому випадку спектр потенційних наслідків все одно є більш обтяжливим і жорстким у порівнянні з адміністративною юрисдикцією. По-друге, ініціатива закріпити відносний стандарт доказування по названим випадкам пов'язана також з об'єктивною неможливістю наперед встановити, що певна грошова сума стягнень або конфіскація в рамках окремої адміністративної справи буде надзвичайно обтяжливою для фізичної або юридичної особи. З огляду на вказане, у категоріях справ, що мають наслідком конфіскацію або штраф пропонується залишити право вибору найвищого стандарту доказування за судом. При чому, можливість суду прийняти рішення про перехід до стандарту доказування «поза розумним сумнівом» повинна ґрунтуватися на представлених невідною стороною вагомих доказах, що розгляд справи потенційно має надзвичайно обтяжливі наслідки для неї.

Водночас, одна з категорій адміністративних справ, все таки, вимагає закріплення за нею на законодавчому рівні стандарту доказування «поза розумним сумнівом» як типового. Так, мова йде, зокрема, про ст.289 КАС України, що регулює особливості провадження у справах за адміністративними позовами з приводу затримання іноземців або осіб без громадянства. Аналіз досліджуваної статті дає підстави стверджувати, що наявні в ній засоби процесуального примусу обмежують право особи на пересування, а строк такого обмеження може становити від 6 до 18 місяців. Тому, наслідки такої статті безумовно можна прирівняти до кримінальних, навіть не вимагаючи від сторони представити докази, що останні є вкрай обтяжливими для неї. Отже, стандарт доказування «поза розумним сумнівом» має абсолютний характер для ст. 289 КАС України, або, інакше кажучи, має бути за замовчуванням застосований для оцінки достатності усієї сукупності належних, достовірних, допустимих доказів, представлених владним суб'єктом у категорії справ, пов'язаної із затриманням іноземця або особи без громадянства.

Видається, що всі інші випадки повинні вимагати використання цивільного стандарту доказування «баланс вірогідностей» або проміжного стандарту «ясні та переконливі докази». Головним критерієм підбору зазначених стандартів доказування є використання «теорії наслідків», яка передбачає встановлення наявності симетричних або мінімально асиметричних наслідків для сторін відповідно.

Так, сфера поширення стандарту доказування «баланс вірогідностей» в адміністративному судочинстві впливає з його характеристики як типового, стандартного та звичного, яким він має стати і для публічно-правових відносин. Таким чином, «баланс вірогідностей» повинен використовуватися за замовчуванням у всіх категоріях адміністративних справ, якщо інше не передбачено законом.

Узагальнюючи висновки в частині випадків та умов застосування «балансу вірогідностей» для цілей адміністративного процесу варто вказати, що: 1) це є типовий стандарт доказування для публічно-правових відносин; 2) сфера його застосування повинна обмежуватися лише у випадках прямо передбачених законом; 3) вибір такого стандарту доказування зумовлений аналізом потенційних наслідків, в рамках якого ціна помилки щодо кожної зі сторін повинна мати тотожне значення.

Проміжний стандарт доказування «зрозумілі та переконливі докази» пропонується застосовувати в адміністративному процесі для розгляду обставин, що мають підвищену серйозність наслідків для сторін. При чому, умовою застосування такого стандарту доказування є ситуація, коли наслідки при розгляді справи є більш істотними (більш обтяжливими), аніж у випадках застосування цивільного стандарту доказування, проте не тотожні кримінальним.

Загалом, такий стандарт доказування при використанні в адміністративному судочинстві повинен вимагати від судді істотно більшу впевненість в існуванні обставин (при оцінці їх достатності), на які посилається сторона або, інакше кажучи, вимагати від судді проявляти значно більшу ретельність, пильність та вимогливість при збиранні, витребуванні, дослідженні доказів аби в результаті оцінки зібраної сукупності визнати її достатньою або недостатньою у відповідності до проміжного стандарту доказування. Від сторони, на яку покладений тягар доказування «зрозумілих і переконливих доказів» вимагається навести істотно (значно) більш переконливі докази аби підтвердити версію, що обґрунтовується.

В прикладному сенсі вибір такого стандарту доказування в рамках адміністративного процесу повинен бути покладений на суддю, коли він вважає, що поточні обставини та індивідуалізовані наслідки, що за ними слідкуватимуть є значно (істотно) більш обтяжливими для сторони. Водночас, тягар доказування по доведенню наявності таких обставин повинен бути покладений на невідну сторону спору, яка, власне, і зацікавлена в тому, аби до суб'єкта владних повноважень застосовувався вищий стандарт доказування, аніж «баланс вірогідностей», що примусить його докласти більше доказових зусиль аби надати істотно більш переконливі докази. Так чи інакше, проміжний стандарт доказування не може бути наперед закріплений за конкретними категоріями справ, адже рішення про його застосування повністю покладене на адміністративний суд внаслідок визнання обставин на які посилається сторона і справді істотно більш обтяжливими у конкретному кейсі.

Отже діє правило: чим серйозніші наслідки, тим вищий стандарт доказування має обрати суд і, як наслідок, виконати сторона, на яку покладений тягар доказування. Так, наприклад, справа з приводу оскарження незаконного звільнення з публічної служби за загальним правилом вимагає використання цивільного

стандарту доказування «баланс вірогідностей». Однак, якщо, наприклад, державний службовець надасть суду докази, що свідчитимуть про наявність для нього істотно складних наслідків такого рішення (наприклад, є на утриманні малолітні діти або непрацевдатні особи тощо), то суд може підвищити стандарт доказування до «зрозумілих і переконливих доказів». Ще один випадок, коли може підлягати використанню проміжний стандарт доказування - це спори про позбавлення ліцензії як права займатися певним видом діяльності, знову ж таки, якщо невідна сторона доведе, що таке судове рішення в її персоніфікованому випадку призведе до істотно більш обтяжливих наслідків у вигляді, наприклад, втрати засобів для існування тощо. Вбачається, що перелік обставин, в результаті існування яких наслідки судового розгляду будуть мати істотно несприятливі наслідки для сторін, повинен бути відносно уніфікованим. Так, за основу може бути взята ст. 5 Закону України «Про судовий збір», яка надає пільги при сплаті судового збору, звільняючи від його оплати групу позивачів, що початково мають, наприклад, складне і незахищене становище, як от у спорах, де позивачем є особа з інвалідністю I та II груп, законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю або у спорах пов'язаних з наданням статусу учасника бойових дій відповідно до п.19-21 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» тощо. Отже, якщо суддя врахує докази, що слугують підтвердженням наявності істотно більш несприятливих наслідків для сторони – це вимагатиме використання проміжного стандарту доказування.

Водночас, окрему увагу варто приділити визначенню місця і статусу проміжного стандарту доказування «зрозумілі та переконливі докази» в адміністративному судочинстві з огляду на потенційну можливість перегляду судових рішень з його використанням у ЄСПЛ. Тому, аби мінімізувати ризик непорозуміння у трактуванні такого стандарту Судом, «зрозумілі та переконливі докази» пропонується вважати типовим підвищеним цивільним стандартом доказування, який використовується в адміністративному судочинстві у випадках наявності незначної асиметрії у наслідках для сторін, проте не такої аби прирівнятися до кримінальної стигматизації особи.

Таким чином, побоювання стосовно того, що триступенева система стандартів доказування ускладнить перегляд Судом рішень проти України в частині виявлення чи відповідає використаний вітчизняними судами стандарт доказування поточним обставинам справи, є безпідставними, адже «баланс вірогідностей» та «зрозумілі і переконливі докази» на нормативному рівні слід вважати підвидами одного й того ж цивільного стандарту доказування у розумінні практики Суду. Так чи інакше, обрання підвищеного цивільного (проміжного) стандарту доказування є лише свідченням більш ретельного дослідження доказів суддею, представлених владною стороною. А, власне, розгалужена система цивільних стандартів доказування є проявом бажання реалізувати оцінку достатності усієї сукупності доказів суддею так, аби забезпечити захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб та/або прав та інтересів юридичних осіб у найбільш ефективний спосіб, так, щоб суддя міг обрати стандарт доказування який найбільш точно відповідає обставинам поточної справи.

Висновки. Диференціація стандартів доказування на «баланс вірогідностей», «зрозумілі та переконливі докази» і «поза розумним сумнівом» у адміністративному процесуальному праві має широкий потенціал теоретичного осмислення та практичного застосування з огляду на можливість вимагати представлення саме тієї кількості та якості доказів, що відповідають обставинам і сприяють ухваленню справедливого рішення у справі. Так, найвищий стандарт доказування «поза розумним сумнівом» повинен використовуватися виключно у випадках ідентифікації правових наслідків як тотожних кримінальним, маючи абсолютний характер, коли стороні загрожують правові наслідки у вигляді арешту, та відносний – при ризику накладення надзвичайно обтяжливого розміру штрафу або конфіскації. Тягар доказування вказаного розміру повинен бути покладений на невідну сторону спору. В свою чергу, базовим стандартом доказування (стандартом за замовчуванням) при оцінці доказів в адміністративному процесі має бути «баланс вірогідностей». Разом з тим, з метою відображення підвищеної серйозності обставин, цілям адміністративного судочинства повинен слугувати проміжний стандарт доказування «зрозумілі та переконливі докази», який суддя обирає у випадку представлення невідною стороною доказів, що свідчать про істотно більш несприятливі наслідки для неї.

Список використаних джерел:

1. Чистякова Ю. В. Автономні тлумачення ЄСПЛ як механізм зближення правових систем Європи. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 1. відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – С. 385-387.
2. Ляшенко Р. Добровінський, М. Тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод у світлі сучасних концепцій праворозуміння. *Часопис Київського університету права*, 2020, 1(3), 361-365. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2020.66>
3. Case of Herrmann v. Germany [Електронний ресурс]. – URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-111690&filename=001-111690.pdf&TID=qsadybpnse>
4. Letsas G. The Truth in Autonomous Concepts: How To Interpret the ECHR. *European Journal of International Law*, 2004. Vol. 15, Iss. 2. P. 279-305.
5. Mulrine Thomas V. Reasonable Doubt: How in the World Is It Defined? *American University International Law Review*, 1997. V. 12. 1. P. 225.
6. Redmayne, M. Standards of Proof in Civil Litigation. *The Modern Law Review*, 62(2), 167-195. Retrieved December 13, 2020, URL: <http://www.jstor.org/stable/1097022>

7. William Twining. Rethinking Evidence: Exploratory Essays, Second Edition (Cambridge University Press, 2006). 493 с. URL: http://assets.cambridge.org/052167/5375/frontmatter/0521675375_frontmatter.pdf
8. Clermont Kevin M, Sherwin Emily A Comparative View of Standards of Proof. *American Journal of Comparative Law*, 2002. Vol. 50. Issue 2. P. 243-275.
9. Emson Raymond. Evidence. New York: Macmillan International Higher Education, 1999. 444 p.
10. Степаненко В.В. Стандарти переконання (досвід Сполучених Штатів Америки). *Форум права*. 2016. № 3. С. 245-249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_3_45
11. Keane A., McKeown P. The Modern Law of Evidence. Oxford: Oxford University Press, 2012. 760 p.
12. Кротюк О. В. Роль та значення принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі в розбудові адміністративного судочинства України: адміністративно-правовий аспект, Часопис Київського університету права, 2013. № 1. С. 134-138, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_1_34.
13. Бандурка О.М. Адміністративний процес України: монографія. Харків: ХНУВС, Майдан, 2019. 422 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7669/Bahdurka_admin_proces_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 02.08.2023)
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004. (дата звернення: 17.02.2024).
15. Бойко І. В. Застосовність статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при розгляді справ про адміністративні правопорушення. Вісник Національної академії правових наук України, 2006. С. 59-71
16. Рішення Європейського суду з прав людини «Надточій проти України» від 15 травня 2008 р. [Електронний ресурс]. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_404. (дата звернення: 18.01.2023).
17. Рішення Європейського суду з прав людини «Гурепка проти України» від 8 квітня 2010 р. [Електронний ресурс]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_565. (дата звернення: 18.12.2023).
18. Постанова Верховного Суду від 8 вересня 2023 року у справі № 640/21223/20 (адміністративне провадження № К/990/9827/23).
19. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006р. № 3477-IV. *Верховна Рада України*. 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3477-15> (дата звернення: 01.03.2022).

References:

1. Chystiakova Yu. V. Avtonomni tlumachennia YeSPL yak mekhanizm zblizhennia pravovykh system Yevropy [Autonomous interpretations of the ECHR as a mechanism for convergence of European legal systems]. *Pravovi ta instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia rozvytku Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehratsii: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (m. Odesa, 18 travnia 2018 r.) U 2-kh t. T. 1. vidp. red. H. O. Ulianova. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2018. – S. 385-387. [in Ukrainian].
2. Liashenko R. Dobrovynskiy, M. Tlumachennia Yevropeiskoi konventsii pro zakhyst prav liudyny ta osnovnykh svobod u svitli suchasnykh kontseptsii pravorozuminnia [Interpretation of the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Light of Modern Concepts of Legal Understanding]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2020, 1(3), 361-365. DOI: <http://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2020.66> [in Ukrainian].
3. Case of Herrmann v. Germany [Електронний ресурс]. – URL: <http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-111690&filename=001-111690.pdf&TID=qsadybpnse>
4. Letsas G. (2004) The Truth in Autonomous Concepts: How To Interpret the ECHR. *European Journal of International Law*. Vol. 15, Iss. 2. P. 279-305.
5. Mulrine Thomas V. (1997). Reasonable Doubt: How in the World Is It Defined? *American University International Law Review*. V. 12. 1. P. 225.
6. Redmayne M. (2020) Standards of Proof in Civil Litigation. *The Modern Law Review*, 62(2), 167-195. Retrieved December 13, URL: <http://www.jstor.org/stable/1097022>
7. William Twining (2006) Rethinking Evidence: Exploratory Essays, Second Edition (Cambridge University Press, 2006). 493 с. URL: http://assets.cambridge.org/052167/5375/frontmatter/0521675375_frontmatter.pdf
8. Clermont Kevin M, Sherwin Emily (2002) A Comparative View of Standards of Proof. *American Journal of Comparative Law*. Vol. 50. Issue 2. P. 243-275.
9. Emson Raymond (1944). Evidence. New York: Macmillan International Higher Education, 444 p.
10. Stepanenko V.V.(2016) Standarty perekonannia [Standards of proof] (dosvid Spoluchenykh Shtativ Ameryky). *Forum prava*. № 3. S. 245-249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_3_45[in Ukrainian].
11. Keane A., McKeown P. The Modern Law of Evidence. Oxford: Oxford University Press, 2012. 760 p.
12. Krotiuk O. V. Rol ta znachennia pryntsyphu ofitsiinoho ziasuvannia vsikh obstavyn u spravi v rozbudovi administratyvnoho sudochynstva Ukrainy: administratyvno-pravovy aspekt [the role and significance of the principle of official investigation of all circumstances in the case in the development of administrative justice in Ukraine: administrative and legal aspect]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2013. № 1. S. 134-138, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_1_34. [in Ukrainian].
13. Bandurka O.M. Administratyvnyi protses Ukrainy: monohrafiia [Administrative process of Ukraine: monograph]. Kharkiv: KhNUVS, Mайдан, 2019. 422 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7669/Bahdurka_admin_proces_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y (data zvernennia: 02.08.2023). [in Ukrainian].

14. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [onvention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. [Elektronnyi resurs]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004. (data zvernennia: 17.02.2024).
15. Boiko I. V. Zastosovnist statti 6 Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod pry rozghliadi sprav pro administratyvni pravoporushennia [Applicability of Article 6 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms when considering cases of administrative offenses]. Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy, 2006. C. 59-71. [in Ukrainian].
16. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny «Nadtochii proty Ukrainy» [Decision of the European Court of Human Rights «Nadtochii v. Ukraine»] vid 15 travnia 2008 r. [Elektronnyi resurs]. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_404. (data zvernennia: 18.01.2023). [in Ukrainian].
17. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny «Hurepka proty Ukrainy» [Decision of the European Court of Human Rights «Gurepka v. Ukraine»] vid 8 kvitnia 2010 r. [Elektronnyi resurs]. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_565. (data zvernennia: 18.12.2023).
18. Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] vid 8 veresnia 2023 roku u spravi № 640/21223/20 (administratyvne provadzhennia № K/990/9827/23). [in Ukrainian].
19. Law of Ukraine “On Enforcement of Decisions and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights from January 23 2006 № 3477-IV. *Statements of Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (accessed 01 March 2022). [in Ukrainian].